

Kvaliteetne vaimne snäkk

| Priit Põhjala. Juhuslike sõnade raamat.
[Tallinn:] Tänapäev, 2024. 366 lk.

Aeg soosib lühivorme. Juba mõnda aega. Keelehuvilisi võiksid kõnetada näiteks

sõnu ja väljendeid tutvustavad Instagrami kontod Sõnaleid ja Õigekirjagurmaan, samuti Slängistik ja Everything Estonian ning pisut vaiksemaks jäänud Spoonerismid, Rahvatarkused ja Sõnaus.

Sarnast väikevormivaimustust kannsid kümmekond aastat tagasi ka kõikvõimalikud Keiti Vilmsist innustust saanud kalambuurilehed. Praegugi kõlab

Vikerraadio eetris igal nädalal „Keele-säuts”, Õigekirjagurmaani postitused ehivad juba T-särke ning uudis- ja unarsõnu tutvustavate raamatute rivi venib üha pikemaks. Ampsu kaupa serveeritud tarkuse-teradel näib olevat minekut, ja kas igaüks tänapäeva rööprähklevas maailmas rohke-mat läbi mäluda jõuakski?

Märkasin Priit Põhjala „Juhuslike sõnade raamatu” esimest korda raamatukoguriiulil, olles kiiresti tarbitava vaimse snäki otsingul. Kogumik tekitas äratundmisrõõmu: selliseid populariseeriva stiiliga etümoloogiaraamatuid on ju ennegi nähtud! Kuna minu hinnangul pakuvad need Põhjala teosele konteksti, tulen nende juurde hiljem tagasi.

Käesolev teos koondab ühtede kaante vahele 121 sõnalugu. Nagu autor saatesõnas ütleb, on tutvustatud sõnad vähem või rohkem juhuslikud. Leidub nii vanu murdesõnu, nagu *küpsiküüsi* ja *tüsilik*, kui ka uuemaid keelendeid, nagu *prillikino* ja *kettagolf*. On nii läbipaistvaid laensõnu, nagu *rabarber*, *luhvt* ja *sutenöör*, kui ka neid, mis oma laenulist päritolu paremini varjavad, näiteks *sada*, *lõukoer* ja *tont*. Lisaks ei pääse vist ükski sõnade tagamaid avav teos Eestis mööda Johannes Aavikust ega teistest sõnaloojatest. Nii on ka Põhjala võtnud Aaviku loomingust portreerida näiteks sõnad *roim*, *reivik* ja *elv*. Autori sümpaatia näib aga kuuluvat pigem teisele sõnaloojale, Manivalde Lubile, kelle mõtteid osundab ta juba saatesõnas ja kelle loodud ööpäeva tähistav *ööp* on raamatu avasõna.

„Juhuslike sõnade raamatu” sõna-jutukesed pole kirjutatud raamatu tarbeks, vaid need ilmusid aastatel 2017–2024 Õpetajate Lehe rubriigis „Sõnal sabast”. Nagu edaspidi võrdluses sarnaste teostega näitan, on tegu järjekordse sõnadele pühendatud lühivormisarja väärindusega. Tekste raamatuks sättides on Põhjala sõna-portreid pikemaks kirjutanud, täiendades

neid „eriti värvikate näidetega omaaegsest ajakirjandusest ja nii algupärastest kui ka tõlgitud ilukirjandusteostest” (lk 11). Teost lugedes on tõesti tunda autori suurt lugemust. Kohati on lausa imekspandav, kuidas küll autor kõik kirjeldatud kasutusjuhud ja allikad üles on leidnud.

Raamatus on säilitatud sõnaportreede algupärane ilmumisjärjekord, ent sagedased ristviited seovad need siiski sisuliseks tervikuks. Ehkki teost võib lugeda suvalisest kohast avades, näib Põhjala mängivat lugejaga pikka mängu. Üks sõna toetub teisele, kusjuures mõned sõnad osutuvad teoses kandvamaks. Kes plaanib hakata teost aeg-ajalt ja siit-sealt lugema, võiks esmajoonel tutvust teha sõnadega *vel-mama*, *eetma*, *välmima* ja *münt*. Just selles järjekorras.

Velmamine (lk 38–40) ongi kogu Põhjala ettevõtmise mõte: tähendab see ’taaselustamist’, mida autor esitatud sõna-eksemplaridega teha proovibki. Aaviku ’ettepaneku tegemist’ või ’välja pakkumist’ tähendava tehissõna *eetma* tutvustust alustab ta aga nii: „Kui eelmises loos velmasin sõna „velmama”, siis seekord eedan sõna „eetma”” (lk 41). Keelemäng läks lahti! Mitu sõna hiljem tuleb Põhjala selle juurde tagasi ja keerab sõnast *välmima* rääkides vindi peale: „Kui juba on eedetud velmata sõnu „eetma” ja „velmama”, siis ei jää üle muud, kui eeta velmata ka sõna „väl-mima”” (lk 89). Eks kordamine ole tarkuse ema ning *velmamise*, *eetmise* ja *välmimise* kolmainsuse on Põhjala võtnud nõuks lugejale tahes-tahtmata selgeks õpetada.

Sarnane plaan on tal ka sõnaga *münt*, mille tähendusväli ei piirdu üksnes kahte eri teed pidi eesti keelde laenatud taime- ja rahanimetusega. Lugejale tutvustatakse kolmandatki tähendust ehk *münt* kui ’laad’, ’maitse’ või ’värving’, mis tuleb esile näiteks lauses „[---] see lisab asjale kohe isemoodi, erilisema ja mõnusama mündi, kas pole?” (lk 92). *Mündi* manu tuleb Põhjala nagu

muuseas muudkui tagasi, tõdedes näiteks *some* 'sotsiaalmeedia' sõnaloos, et sel on küljes „tuntav kõnekeelsuse münt” (lk 335), ning *kreepsu* peatükis, et sel on saksa päritolu tõttu „saksik münt” (lk 172). *Nätsustki* rääkides ei pea ta silmas piparmünti, kui nendib, et „Sõna, mis „apelsininätsule” uudse mündi andis, oli hoopis „näts”” (lk 237). Lugejalt oodatakse mõistagi juba selle unartähenduse äratundmist.

Teose võlu ja valu seisneb minu meelest paljuski selles, millest Põhjala otsesõnu ei räägi. Ta tutvustab küll äärmise põhjalikkusega oma 121 „saatuse tahtel sülle sadanud huvitavat leidu” (lk 10), ent tutvustustesse pikib kamaluga muidki keelemeelt kõditavaid sõnu: *inkunaabel*, *pin-duma*, *võõrik*, *ahin*...

Autori taotluse mõistmiseks võiks lugeda ka sõnale *pärre* pühendatud peatükki. Seal kirjeldab Põhjala, kuidas kirjaniku või tõlkija „ettekavatsetud katkestused” on vahel eriliselt nauditavad, sest sunnivad lugejat peatuma ja süvenema. Ta kirjutab: „Sellised kohad, olgu seal tegu mingi silmatorkava sõna, võõritava ülesehitusega lause või näiteks kummastava kordusega, on justkui tahtlikult tekitatud kriimustused muidu siledal pinnal või valdavalt tõrgeteta teele püstitatud müürid, mille ees seistes kulub mõni hetk, et silmata värvavat” (lk 145).

Temagi tekstid kulgevad valdavalt tõrgeteta teena, kuniks siin-seal kerkib nagu muuseas ette mõni müürihakatis. On see müürijupp laotud õlgedest, puust või kivist, sõltub igauhe isiklikust lugemusest. Põhjala ilmselt muheleb endamisi iga kord, kui tal õnnestub lugeja mõnd uut sõna järele vaatama panna.

Traditsiooni kinnistaja

Nagu eespool vihjasin, jätkab „Juhuslike sõnade raamat” kindlat traditsiooni. Põhjala teose väarikateks eelkäijateks võib

pidada Tiitu Erelti, Rein Kulli ja Henno Meriste raamatut „Uudis- ja unarsõnu” (1985) ning Udo Uiibo teost „Sõnaloos. Etümoloogilisi vesteid” (2014). Kui need on tõelisel sõnagurmaanil juba kapsaks loetud, pakub Põhjala raamat oodatud värskendust.

„Uudis- ja unarsõnu” on omas valdas klassika, üks esimesi sedalaadi populaarteaduslikke etümoloogiaraamatuid. Põhjalagi viitab sellele siin-seal, näiteks sõnade *ööp*, *arp* ja *morbe* jutukestes. Stiililt on Erelti, Kulli ja Meriste kogumik siiski märksa erinev: pigem konspektiilik sõnaloend, mida lahutab päris sõnastikust vaid kirjade pikkus ja näiterohkus.

Läinud sajandi teostest on Põhjala raamatul vast suurem ühisosa Henn Saari „Keelehäälninguga” (1976) ja selle järgi „Keelehäälning. Eesti Raadio „Keeleminutid” 1975–1999” (2004). Kahe teose kaante vahele on koondatud Saari aastail 1969–1999 „Keeleminutite” saates tutvustatud teemad. Raadiosaadetele omaseks on need tekstid kuulaja-lugejaga dialoogis ning Põhjala omadest mahu-kamad. Küll aga viitab Põhjala Saari soovitudele ja arutlustele korduvalt: näiteks *leema*, *olme*, *lumivalgukese* ja *päevapõneva* vestetes.

Ülesehituse ja formaadi poolest meenutab Põhjala teos ehk enim Uiibo „Sõnaluksid”. Eesti väiksuse vimkana, ent ka omamoodi margina sõna-raamatute traditsiooni järjepidevusest, osutub Põhjala suisa viimase toimetajaks. Uibost eristab Põhjalat mõnevõrra vestete stiil: kui Uiibo sõnaloosid koosnevad peaaegjalikult faktidest ja keeleloolise käsitlusest, siis Põhjala seob oma tekste grammatikese enam päevapoliitika, tähtpäevade ja muu keelevälisega ning annab siin-seal moraliseerivaid hinnanguid. Näiteks lõpetab Uiibo *gorilla* veste lakooniliselt: „Eesti keelde jõudis sõna *gorilla* saksa keele vahendusel kakskümmend aastat hiljem Carl Robert

Jakobsoni „Kooli lugemise raamatus”¹ Sõnast *liigud* pajatavas loos ilmutab temagi veidi hinnangulisust: „Sellessamas tähenduses oli käibel ka liitsõna *win-kōp*, mis peaks eestlastele olema nii läbipaistev, et seda pole seletada vajagi”² kuid see on ka kõik. Mängulisema stiiliga Põhjala oleks kindlasti lisanud mõne kalambuuri, õpetussõna või vähemalt sõnavetset raamistava mõtiskluse. Selles võib iga lugeja ise veenduda, kui loeb võrdlevalt Uibo³ ja Põhjala (lk 156–158) *tohuvabohu* peatükke.

Sestap võib Põhjala teosele stiililiselt kõige lähedasemaks etümoloogivihuks pidada hoopis Feliks Vaka kollakat saapapildiga raamatukest „Miks just nõnda? Peotäis tekkelugusid ja uudistavaid lühimatku eesti fraseoloogia radadelt” (1984). Vakagi kirjatükid pole valminud raamatu tarbeks, vaid koondavad Põhjala sõnul (lk 3) peamiselt ajakirjades Horisont ning Keel ja Kirjandus avaldatud kirjutisi. Nagu Põhjala, kasutab ka Vakk *meie*-vormi, esitab küsimusi ja armastab hüüdlauseid. Kui Uibo vested lõpevad tavaliselt justkui noaga lõigatult, mingi asjakohase seletusega, siis Vakk ja Põhjala armastavad oma lugudele särava punkti panna. Näiteks lõpetab Vakk oma *rootsi kardinate* sõnamatka naljatleva hinnanguga: „Eestis näikse rootsi kardinate samuti rohkem mineviku kirjeldustesse ja konteksti sobivat. Ilmne vananemise tunnus.”⁴ Fraseologismi *Üks kama kõik!* lookese lõpus hüüatab ta aga poolhinnanguliselt: „Ja või sa alati sõna-deski ainuüksi hea ja ilusaga läbi saad!”⁵ Ehkki Põhjalal leidub ka faktitihedaid vestelõppe,

on temalgi need sageli kantud sarnasest mängulustist. Juhtub sedagi, et need stiilid saavad kokku, näiteks sõna *olme* peatükk lõpeb nii: „Ulmeliste maailmade olmeline pale – ulmeolme – on sageli vaata et parim ja põnevaim osa ulmest. Ja hea ulmekirjandus – see on alati mingilgi määral olmekirjandus.” (Lk 184) Homonüümse sõna *arp* (’nöiatrumm’; ’aparaat’) veste lõpetuseks sedastab ta: „Aga sellega pani [Ants] Roosnaallik igatahes täppi, et ühed parajad arbud on need arbad küll – mida kõike lihtsameelsetele inimestele nende abil pähe ei saa nõiduda” (lk 117).

Päris viimasest ajast on teosel ühisosa veel ühe rahvaliku sõna-raamatuga: Monika Undo teosega „Keele konksvingerdusi” (2023). Undo esitab materjali eriti väikeste ampsudena, seda ilmselt pragmaatilisel põhjusel: temagi sõnavestend pärinevad piiratud trükiruumiga leheveergudelt, täpsemalt Lääne Elust.⁶ Raamatu kaanelt leiab õigustatult teise autorina illustraator Ave Taaveti nime, kelle humoorikad karikatuurid annavad teosele isikupärase ilme. Selle poolest on ühisoosa suurem isegi Undo ja Vaka teostel, sest nagu Undol Taaveti illustratsioonid, saavad Vakal sõnamatku omas ajas samavõrd äratuntava käekirjaga Heinz Valgu karikatuurid. Põhjala seevastu kasutab illustratsioone vaid juhuti, lisades lugude juurde midagi teemakohast: mõne suure sõnamehe portree, väljavõtte ajaloolisest allikast või vanast ajalehest.

Põhjala raamat jätkab niisiis traditsiooni koondada ajakirjanduses avaldatud sõnavestend ühtede kaante vahele, põlistades selle raamatutüübi tavasid: säilitada tekstide algupärane järjekord, toimetada need ühtseks tervikuks ja lisada illustratsioone. Kauaks logofiilidele tema teosest piisab ja millal on aeg küps järgmiseks

¹ U. Uibo, Sõnalood. Etümoloogilisi vesteid. Toim P. Põhjala. Tallinn: Tänapäev, 2014, lk 30.

² Samas, lk 93.

³ Samas, lk 192–193.

⁴ F. Vakk, Miks just nõnda? Peotäis tekkelugusid ja uudistavaid lühimatku eesti fraseoloogia radadelt. Tallinn: Valgus, 1984, lk 57.

⁵ Samas, lk 87.

⁶ M. Undo, A. Taavet, Keele konksvingerdusi. Toim M. Mikli. Tallinn: Puänt, 2023, lk 7.

sedasorti kogumikuks? Eks aeg näitab. Autorgi näib järgmist teost ootama jäävat, kui nendib: „Välistatud pole ka uued eksimused, aga nende kummutamine on juba edasiste uurijate rõõm” (lk 10).

Kogumiku mahtu arvestades võiks see siiski mõnda aega sõnanälga kustutada. Praegune aeg ei soosi minu meelest üksnes lühivorme, vaid ka lühivormilisi raamatuid. Kelle elutempo pikkade tekstide lugemist ei toeta, sellele on niisugused lühivorme koondavad ja harivad raamatud justkui lohutuseks. Iseasi muidugi, kas tarkade mõtete valamine sellisesse vormi sillutab käsikäes somega teed ajastule, kus

suudetaksegi teksti vaid lühikeste juppide kaupa hoomata.

Kui „Juhuslike sõnade raamat” suudab lugejat kõnetada ja harida, hõõrub autor ilmselt rahulolevalt käsi. Ütleb ta ju oma sõnavaliku tagamõtte otse välja: „Veel parem, kui ta juhatab sügavamale arusaamisele eesti keele lõpmata mitmekülgselt, pööraselt põnevast ja aiva muutuvast sõnavarast, avardab veidigi meie keeletaju piire ning täiendab lugeja leksikoni kas või mõne uue, vahel ehk vajalikuks osutuva sünonüümiga” (lk 11).

AIRIKA HARRIK